

TÜRK DİLİ
Dil ve Edebiyat Dergisi
2001 / II, Sayı: 600, Aralık 2001

Sahibi ve Sorumlu Yöneticisi
Türk Dil Kurumu adına
Prof. Dr. Şükrü Halük AKALIN

Yazı Kurulu

A. Turan Ofıazođtu (Bařkan)

Prof. Dr. Nevzat Güzaydın (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Saim Sakaođlu (Selçuk Üniversitesi)

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Günay Karaađaç (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Timur Kocaođlu (Koç Üniversitesi)

Prof. Dr. Kâzım Yetiř (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Nuri Yüce (İstanbul Üniversitesi)

Tasarım - Dizgi - Düzelti

Ayda Ertüm Konukođlu

Elif Sevindik Karakuş

Yönetim Yeri

Atatürk Bulvarı 217
06680-Kavaklıdere/ANKARA

Telefonlar

Yazı İşleri ve Abone Santral
(0312) 428 61 00 (5 hat)

Belgegeçer (Faks)

(0312) 428 52 88

İnternet Adresi

<http://www.tdk.gov.tr>

Elmek (e-mail) Adresi

tdili@tdk.gov.tr

Dergilerin okul dışındaki bir adrese yollanmasını isteyen öğretmen ve öğrenciler, durumlarını gösterir bir belgeyi Kurumumuza abone istekleriyle birlikte göndermelidirler. Dergimize gönderilen yazılar yayımlansın yayımlanmasın geri verilmez. Dergimizde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarıdır. Yayımlanmak üzere dergimize gönderilecek yazıların on sayfaı geçmeyecek şekilde aralıklı olarak bilgisayarda yazılması veya daktilo edilmesi gerekir. Bilgisayarda yazılmış yazıların çıktısı ile birlikte disket içerisinde gönderilmesi, dizgi ve düzelti işini kolaylaştıracaktır. Dergimize gönderilen yazılar TDK *İmtâ Kılavuzu*'na uymak zorundadır.

Türk Dili, uluslar arası hakemli dergidir. Milli Eğitim Bakanlığınca, *Tebliğler Dergisi*'nde yayımlanan 15.7. 1974 gün ve 11 077 sayılı yazıyla bütün okullara duyurulmuş ve salık verilmiştir.

Baskı

Ankara Üniversitesi Basım Evi
Beşevler/Ankara Tel: 213 66 55

TÜRKÇE DEYİMLER ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ

Dr. Muna YÜCEOL-ÖZEZEN

1. Günümüzde deyimler üzerine yapılan çalışmalarda, deyimlerin saptanmasında ve sınıflandırılmasında birtakım karışıklıklar olduğu gözlenmektedir. Birçok kullanımın deyim mi, atasözü mü yoksa başka birlikelikler mi olduğu konusunda tereddütler vardır. Kaynaklarda -deyim ve atasözleri konusundaki teorik bilgiler genel olarak birbirine benzese de- verilen örneklerde büyük farklılıkların olduğu dikkati çekmektedir. Biz bu çalışmayla, deyim konusunu ve deyimın diğer türlerle bağlantısını ortaya koymaya çalışacağız.

2.1. “Türkçede “deyim” terimi dil devriminden önce “tâbir” sözcüğü ile karşılanmakta idi” (Eyüboğlu: 1975, V). Günümüzde ise kaynakların bir bölümünde “deyim” için “tâbir” (Özön: 1945), büyük bir bölümünde ise “deyim” terimi kullanılıyor (Aksoy: 1989, Eyüboğlu: 1973, Çotuksöken: 1992, Kartal:1990). Mustafa Nihat Özön, Ebüzziya'nın tâbir yanında aynı anlama gelmek üzere “ıstılah” sözcüğünü de kullandığını belirtiyor (Özön: 1945 XXIX).

Türkçe Sözlük, “deyim”i “*Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir.*” biçiminde tanımlamış (TS: 1998, 576). Ancak bu tanım, deyim, atasözü ya da başka kalıplaşmaları birbirinden kesin çizgilerle ayırmamakta, dil bilgisel bir terim olan “deyim”i tam olarak açıklamamaktadır. Türkçede deyimlerin sayıca ne kadar çok olduğunu biliyoruz. Buna rağmen *Türkçe Sözlük*'te deyim için yalnızca iki adet örnek verilmiştir. Örneklerin artırılması, deyim yelpazesine hangi yapıların dâhil edilebileceğini belirlemek konusunda araştırmacılara daha da yardımcı olacaktır.

Yusuf Çotuksöken deyim için, “*En az iki sözcükten kurulan, konuşmada ve yazıda anlatım gücünü artıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan, kalıplaşmış söz öbeklerine verilen addır.*” (Çotuksöken: 1992, 5) açıklamasını yapmış ve *Türkçe Sözlük*'ten farklı olarak, deyim için eskiden tek sözcükten de oluşabilen “tabir”in kullanıldığına, ancak deyimlerin bir “öbek” olma yönüne değinmiştir (Çotuksöken: 1992, 5). Buna göre deyim karşılığı olarak, bugün daha çok “deyiş, anlatım” anlamlarına gelen “tabir” sözcüğünü kullanmak doğru değildir.

“Tabir” sözcüğünün günlük dilde yoğun olarak kullanıldığı dönemde ya-

şayan ve daha sonra bu konu üzerinde çalışanlar, deyim in hep tek sözcükten de oluşabileceği düşüncesindedirler. Mustafa Nihat Özön, “*Tâbir ile birden fazla kelimenin vücuda getirdiği anlam demek istiyoruz. Tek kelimenin mânasındaki tâbir kılığında görülen anlamlar sözlüklerce kaydedilir.*” (Özön: 1945, XXVII) diyor ve her mecazlı ve kinayeli kullanılan tek kelimenin tabir olamayacağını da belirtiyor. Bu açıklamalar, “tabir”i “deyim”e götüren sürecin ilk önemli açıklamaları olarak değerlendirilebilir. Ancak çok daha sonra yapılmış bazı çalışmalarda da deyim in tek sözcükten de oluşabileceği fikri göze çarpmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasından çıkan *Türk Atasözleri ve Deyimleri*’nde deyim için “ekseriya birkaç kelime” deniliyor (TAD: 1971, III). Metin Yurtbaşı da, deyim i tanımlarken “genellikle de birden çok sözcüklü” ifadesini kullanıyor (Yurtbaşı: 1996, I). Buradan tek sözcüklük deyim olabileceği düşüncesi anlaşılıyor. Bu, sanıyoruz deyim i yüzyıllardır kullanan, ancak ona bilimsel olarak yabancı olan, dil devrimi öncesi gelenekten kaynaklanmaktadır. “Deyim”i bilimsel olarak incelemeyen ve bu yüzden de bu konuyu terimleştirme gereksinimi duymayan eski kuşaklar, bu konu üzerinde çalışmaya başladıklarında, bu boşluğu “deyim”den daha geniş ve daha genel bir kavram alanına sahip olan “tabir” sözcüğüyle doldurmuş. Ancak “tabir”in tek sözcük de olabilmesi, uzun süre “deyim”in aslında birden fazla sözcükten oluşma özelliğinin gözden uzak tutulmasına neden olmuştur. Günümüzde ise, artık araştırmacılar deyim in bir sözcük öbeği olduğu konusunda ortak görüş sahibidirler (Aksoy: 1989, Kartal: 1990, Çotuksöken: 1992).

2.2. Osman Bolulu, mecazların deyimlerin ayrılmaz bir niteliği gibi olduğunu belirtiyor (Bolulu: 1998, 17). Bu diğer birçok araştırmacının da katıldığı bir düşüncedir. Numan Kartal, deyim i “*Çoğu sözlük anlamından ayrı bir anlam taşıyan ve birden fazla sözcükten oluşan kalıplaşmış sözcük topluluğu*” olarak tanımlıyor (Kartal: 1990, IV). Görüldüğü gibi, Numan Kartal deyimleri mecazlı-mecazsız gibi ayrımlara gitmeden değerlendiriyor. Buna bağlı olarak verdiği örnekler arasında, “makasa al-, leyleği havada gör-” yanında “abur cubur, açık seçik, haydi oradan” gibi yapılar da var. Gerçekte mecaz, anlatım kalıplarını birbirinden ayıran en önemli niteliklerden biridir. Ancak yapılan çalışmalarda deyimlerin en fazla olarak mecazlık yönleri, farklı tutumların gelişmesine neden olmuştur. Birçok araştırmacı, mecazlı mecazsız bütün kalıp anlatımları deyim olarak alırken, bazıları mecazlı anlatımları deyim, diğerlerini “kalıp söz” (Çotuksöken: 1992, 8) olarak değerlendirmektedir. Ancak hemen bütün kaynaklarda, teoride çözümlenmiş gibi görünen bu sorunların, örneklemeler sırasında yeniden ortaya çıktığını belirtmek gerekir.

Deyimler ve atasözleri konusunda, son yıllardaki en yetkin çalışmayı yapan Ömer Asım Aksoy da, “*Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce.*” biçiminde tanımladığı deyimlerin kullanım alanını çok geniş tutmuş ve sıraladığı deyimler arasına “açık oturum, aile planlaması, demek ki, sabaha doğru” gibi örnekleri bile almıştır. Bizce bu durum kalıp sözleri deyimlerden ayıran kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Araştırmacılar, konuşma ve yazıda deyimler kadar sıkça kullandığımız, aslında deyimler kadar önemli olan ve sayıları bir hayli kabarık bulunan kalıp sözleri çalışmalarına almamaktansa almayı tercih etmişlerdir. Bu durum da deyimlerin mecazlık yönlerinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Gerçekte az çok mecazlı kalıp anlatımların “deyim”, mecazsız kalıp anlatımların ise “kalıp söz” olarak değerlendirilmesi, bu konuda hâlâ yaşanan karışıklığı gidermesi bakımından yerinde olacaktır.

2.3. Deyimler anonim ürünlerdir. Elbette, bu ürünlerin de ilk yaratıcıları vardır. Ancak halkın kullanımına girince, yeniden yaratımlara maruz kalmış ve zamanla “kökleşmiş, kemikleşmiş ve basma kalıp bir hâl” almıştır (Özön: 1945, XXIX). Bu bakımdan deyimlerin “söz dizimi bozulamaz” (Kartal: 1990, IV) ve “bir deyim sözleri değiştirilip yerlerine -aynı anlamda da olsa- başka sözcükler konulamaz” (Aksoy: 1989, 38).

Bu kalıplaşmışlığına rağmen bir deyim, söz içinde çekime girebilir. Örneğin, “kılıfına uydur-” bir deyimdir ve söz içinde, “Kılıfına uydurdum.”, “Kılıfına uydursa da”, “Ancak sen kılıfına uydurabilirdin.”, “Kılıfı uymuş.” vb. biçimler alabilir. Bu biçimler de deyimdir. Ancak söz dizimi üzerine çalışanlar bilirler ki, bir “öbek” olarak düşünülen deyimler, söz içinde çekime girince onları ayrı mı, birlikte mi değerlendirmek gerektiği, önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrı alınırlarsa, onların “kalıplaşmış öbek” olma özellikleri göz ardı edilmiş olmaktadır, birlikte alınırlarsa (“Kılıfı uymuş.” örneğinde olduğu gibi), cümlelerin en temel öğeleri yok gibi görünmektedir. Aslında kaynaklarda, deyimlerin yalın durumları yanında çekime girmiş biçimlerinin de olabileceğine ve bunları atasözleriyle karıştırmamak gerektiğine değinilmiş. Fakat bu değinmeler, sözünü ettiğimiz söz dizimsel sorunu çözmekten uzaktır. Bu konuda Osman Bolulu’nun ayrımı dikkat çekicidir. Bolulu, deyim “*Anlatım gücünü artırmak, anlatımı renkli, canlı kılmak için birden çok sözcükle kurulmuş, kiminde de mantık dışı, mecazlı ve kalıplaşmış anlatım birimleri*” olarak tanımlamış (Bolulu: 1998, 17). Burada kastedilen deyimlerin yalın durumdaki kullanımlarıdır: etekleri zil çal-, gözüne gir- vb.

Bu yapıları, bu biçimleriyle cümle incelemelerinde, deyim öbeği -bu terim de dil bilgisi incelemelerinde henüz bütünüyle yer edinmemiş bir terimdir- olarak değerlendirmek kolaydır. Ancak “etekleri zil çal-” ile “Etekleri zil çalıyor.” ayırımına çözüm getirmek bir hayli güçtür. Osman Bolulu, bu kullanımdan ilkinde “deyim”, ikincisine ise “deyimsi” adını veriyor ve “deyimsi”yi, “Anlatım öbeğinin deyim niteliğine eriştirilmesi, sözün deyim kıvraklığını kuşanması” olarak düşünüyor (Bolulu: 1998 17). Bu ayırım, gerçekten de, söz dizimi alanında cümlenin biçimine / yapısına yönelik çalışma yapanlara pratik bir çözüm getirmektedir. Ancak cümleleri iletişim değerleri bakımından inceleyecek bir çalışma için, sorun yine de çözümlenmiş değildir.

2.4. Deyimleri biçim olarak üç bölükte düşünmek gerekir:

2.4.1. İki ya da daha fazla sözcüğün bir araya geldiği ve herhangi bir öbek türünde (ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat öbeği vb.) olanlar: Bunları kalıp sözlerden ayırırken mecaz kullanımına dikkat etmelidir. Bu tür deyimler, tam anlamıyla donmuş biçimde kullanılırlar: göz açık, yalın ayak başı kabak vb.

2.4.2. Sonu mastarla bitenler: Bunlar çekime girebilirler ve bu durumda da “deyimsi” adını alırlar: hafife al-, göze bat-, havanda su döv- vb.

2.4.3. Cümle biçiminde olanlar: Bu tür deyimlerde, sözcükler genellikle tek tek sözlük anlamlarıyla kullanılmıştır. Ancak cümlelerin bütününden çıkan anlam gerçek dışıdır: basit veya herhangi bir birleşik cümle yapısında olanlar: “ ‘Aklına turp sıkayım.’, ‘Buyurun cenaze namazına’ vb.” (Çotuksöken: 1992, 10); öyküleme biçiminde olanlar: “ ‘Maymun yoğurdu yemiş artığını yüzüne sürmüş.’ vb.” (Çotuksöken: 1992, 11); sorulu-cevaplı olanlar: “ ‘Adın ne? Mülayim Ağa. Sert olsan ne halt edersin?’, ‘Deve gördün mü? Yeden ölsün.’ vb.” (Çotuksöken: 1992, 11).

Ömer Asım Aksoy, deyimleri çevre ve zaman etmenlerine göre de ayırıyor: “1- Yurdun her yerinde kullanılanlar 2- Sadece bir bölgede kullanılanlar 3- Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde kullanılanlar 4- Eski zamanlarda kullanılmış iken bugün bırakılmış olanlar” (Aksoy: 1989, 48).

Bir de, Mustafa Nihat Özön’ün çevre etmenini göz önünde bulundurarak yaptığını sandığımız bir ayırım var ki bizi kısmen deyimlerin kaynaklarına da götürüyor: “1- Herkesçe bilinen ve kullanılan tâbirler 2- Kadınların kullandıkları tâbirler 3- Külhanbeyi tâbirleri” (Özön: 1945, XXVII).

Deyimlerin bir çok kaynağı vardır. Belirttiğimiz gibi deyimler ilk yaratıcıları unutulmuş anonim ürünlerdir. Çotuksöken, deyimlerin kaynaklarını “Nasrettin Hoca ve Bektaşî fıkraları, masallar, efsaneler, tarihsel olaylar, halk arasında yaşanan olaylar ve başka ülkelerle kültür etkileşimi” olarak gösteri-

yor (Çotuksöken: 1992, 6). Kültür etkileşiminin bir sonucu olarak, deyimlerin, çeviri çalışmalarıyla bir dilden başka bir dile geçebileceklerini düşünmek de söz konusudur. Mustafa Nihat Özön, “(...) tâbirlerin iki kaynağı vardır: birincisi atasözleri, ikincisi fıkralardır.” (Özön: 1945, XXVIII), “Tâbirlerin iki büyük kaynağından biri de ‘fikra-hikâyeler’dir. (...) birçok tâbirler birer hikâyeye dayanmaktadır.” (Özön: 1945, XXIX) diyor. Deyimlerin kaynaklarının temelde bir olay, bir fikra veya bir öykü olduğu, aşağı yukarı yapılmış bütün çalışmalarda da tekrarlanmaktadır. Ancak Özön, atasözlerinin de deyimlere kaynaklık edebileceği üzerinde durmaktadır. Verdiği örnekler onun bu düşüncesini doğrular niteliktedir: “dumanlı hava ara- (Kurt dumanlı havayı sever.), ayağıyla gel- (Ayağıyla gelene ölüm olmaz.), alçak eşek (Alçak eşeğe kim olsa biner.) vb.” (Özön: 1945, XXVIII).

Mustafa Nihat Özön’ün çevre etmenini göz önünde bulundurarak yaptığını sandığımız deyim sınıflamasında dikkatimizi çeken ve deyimlerin kaynaklarıyla ilgili olduğunu düşündüğümüz diğer saptama, “kadınların kullandıkları tâbirler”dir. Özön, kadınların bu deyimleri, eski kapalı yaşam düzeni sonucunda oluşturduklarını, yeni yaşam düzeniyle bu deyimlerin çoğunun unutulduğunu ancak yeni yaşam koşullarının kendine özgü yeni deyimler doğuracağını söylüyor (Özön: 1945, XXX). Yani bazı deyimlerin unutulma nedenleri E. Kemal Eyüboğlu’nun dediği gibi “bilinmeyen” (Eyüboğlu: 1975, VI) değildir. Bu nedenler çok açıktır: yeni yaşam düzeni, eski olayların etkilerinin silinmesi, eski olayları unutturacak yeni olayların yaşanması. Gerçekte de, 1990’lı yılların, hızlı, yüzeysel, Amerika öyküneli ve teknolojik gelişmelerin birbirini kovaladığı yeni yaşam düzeninde, çoğu İngilizcenin etkisiyle oluşmuş, bazı yönleriyle argo sayılabilecek birçok deyim dilimize yerleşmiş durumdadır: yeşil ışık yak-, beyin göçü, jeton düşme- (veya geç düş-), orta direk vb. Bunların bir bölümü gelecekteki yeni gelişmelerle unutulacak, bir bölümü yeni deyimleri de yanlarına alarak varlığını sürdürecektir.

2.5. Deyimlerin uzunluğu-kısalığı konusunda, bütün örnekleri kapsayacak kesin bir şey söylemek güçtür. Yusuf Çotuksöken, sayıları 5.000’i bulan deyimler üzerinde yaptığı inceleme sonucunda, “Türkçe’de deyimler -bize gören az iki sözcükten en çok on dört sözcükten kurulmuştur.” (Çotuksöken: 1992, 9) gibi kesin bir yargıya gidiyor. Bugün, 25.000 Türkçe deyimini bir araya getirdiğini iddia eden derlemeler bile vardır (Yurtbaşı: 1996). Ancak bu çalışmalar incelendiğinde, araştırmacıların deyim olarak adlandırdıkları birçok kullanımın atasözü, kalıp söz veya sıradan birleşik fiil olduğu hatta birçok girdinin hiçbir biçimde deyim sözlüklerinde yer almaması gerektiği hemen göze çarpar. Gerçekte, içerdiği deyim sayısı diğer derlemelerden az gibi gö-

rünse de şu anda Türkçenin en zengin deyim sözlüğü Yusuf Çotuksöken'in sözlüğüdür. Bu bakımdan deyimlerin uzunluğu-kısalığı konusunda onun 5.000 deyimini gözden geçirerek elde ettiği bu yargıyı, en doğru ve bilimsel yargı olarak saymak gerekmektedir. Ancak daha genel bir yargıyla, Türk deyimlerinin alabildiğine kısa ve özlü anlatımlar olduğunu da söyleyebiliriz. Aslında deyimleri kullanmadığımız takdirde bir iletiyi çok uzun cümlelerle anlatmamız gerekebilir. Deyimler öz(et) anlatımlardır. Başka bir anlatımla “*Bir küçük söz dağarcığına koca bir âlem sığdırılmıştır.*” (Aksoy:1989, 47). Bu bakımdan iki yanında, on iki veya on beş sözcüklük deyimleri de kısa saymak gerekmektedir.

2.6. Belirttiğimiz gibi bize öz(et) bir anlatım sağlaması dışında, konuşurken ve yazarken niçin deyim kullanma gereğini duyarız? Deyim kullanımı, dil kullanıcısının dilin olanaklarının farkında oluşuyla ilgili gösterisi midir yalnızca? Bu konuda Yusuf Çotuksöken, deyimlerin “iletişim kurma” katkısı üzerinde durmaktadır. Yazıda, “yazarın dili en iyi şekilde işleme ve dolayısıyla üslup kaygısıyla” ve “cânlı, kıvrak, alışılmamış, dilin zevkini tattırıcı bir anlatım mayası tutturmak amacıyla alabildiğine kullanılır.” (Çotuksöken:1992 16). Deyimler sözcük dağarcığımızdaki hazır gereçlerdir. Böylece konuşmada da, konuşanın kendini iyi dinletme, duygu ve düşüncelerini en kısa ve çarpıcı yoldan aktarma olanağına hizmet ederler. Ayrıca deyimlerin, atasözlerinin veya bu türden başka kalıp anlatımların kullanımı, dil için bir iletişim biçimidir. Bir dil kullanıcısı kavram arayışı içinde bulunduğu ve iletmek istediğini bu yüzden doğrudan ilemediğinde / ilemediğinde de bu tür benzetmeli anlatımlardan yararlanır.

2.7. Deyimler, yapılarındaki ortak bazı nitelikler yüzünden başka bazı sözcüklerle veya sözcük öbekleriyle karıştırılabilmektedir. Bu yüzden deyimlerin diğer anlatım kalıplarıyla ilişkilerine ve bağlantılarına da kısaca değinmek istiyoruz:

2.7.1. **Deyim-Atasözü:** Deyimlerle birbirine en çok karıştırılan anlatım kalıpları atasözleridir. Bunlar yapılarındaki ortak niteliklerin çokluğundan kaynaklanmaktadır. Her ikisi de ataların yaratmalarıdır ve ataların estetiğini, yaşam felsefesini yansıtır. Her iki söz çeşidi de “özlü, kalıplaşmış, hoşça giden bir anlatım aracıdır” (Aksoy: 1989, 13). Bu bakımdan en eskiden günümüze kadar atasözlerinin ve deyimlerin derlendiği çalışmalarda bu iki anlatım kalıbının birbirine karıştırıldığı görülmektedir. *Türk Atasözleri ve Deyimleri I-II*’de bu benzerlik ve yakınlıktan yola çıkarak “*Atasözü umumî bir adlandırmadır. Bunun içerisinde darbimeseller ve tâbirler=deyimler yer alır.*” (TAD: 1971, I) denilmektedir. Bu da bu iki türün bir arada düşünülmesini doğuran

nedeni açıklayan ve bu nedenleri hem kapsayan hem dışlayan bir çözüm olarak düşünülebilir. Ancak yıllardan beri oturmuş olan ve deyim ile atasözünden hep ayrı şeyleri anlayıp anlatan bir geleneği değiştirmek bugün artık söz konusu değildir. Şu durumda deyim ile atasözünü birbirinden ayrı şeyler olarak değerlendirmeyi sürdürmek -sakıncalarına rağmen- daha pratik olmaktadır.

Atasözleri deyimlere oranla daha donmuş yapılardır. Oysa özellikle sonu mastarla biten deyimlerin söz diziminde zaman zaman değişiklikler yapılabilir. Bu tür deyimlerde “Kimi sözcükler ad durum eklerini, kip ve kişi eklerini, olumsuzluk eklerini, kimi yapım işlevli ekleri alabilmektedir.” (Çotuksöken: 1992, 8).

Deyimler genel kural niteliğinde değildir. Oysa atasözleri genel kural gibidir: “Davulun sesi uzaktan hoş gelir.”, “Rüzgâr eken fırtına biçer.”, “Ürüyene köpek ısırılmaz.” vb. “*Deyimi atasözünden ayıran en önemli nitelik budur.*” (Aksoy: 1989, 40). “*Deyimlerin amacı, bir kavramı özel kalıp içinde ya da çekici hoş bir anlatımla belirtmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir.*” (Aksoy: 1989, 41). Ancak Türkçede hem deyim hem de atasözü sayılabilecek yapılar da vardır. Bunlar, “*Bu çeşit sözlerin iki anlam taşımamasından ya da iki türlü yorumlanabilmesinden ileri gelir. Örneğin ‘Açtırma kutuyu söyletme kötüyü.’ sözü, ‘Karşındakini kızdırarak, seninle ilgili şeyleri ortaya dökmesine, senin için kötü şeyler söylemesine yol açma.’ anlamında kullanılırsa atasözü olur. ‘Beni kızdırırsan senin için kötü şeyler söylerim.’ anlamında kullanılırsa deyim olur.*” (Aksoy: 1989, 41). Görüldüğü gibi deyimleri ve atasözlerini birbirinden ayırırken kavram ve anlam farkını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

2.7.2. Deyim-Birleşik fiil: Kaynaklarda az çok farklı tutumlar dışında deyimler hep “birden fazla sözcükten” oluşan yapılar olarak değerlendirilmiştir. Fakat bu durumu onların çoğu zaman başka sözcük öbekleriyle iç içe düşünülmelerine, onlardan tam bir kesinlikle ayrı tutulamamalarına neden olmuştur. Bu sözcük öbeklerinin başında birleşik fiiller gelmektedir. Eski Türkçeden beri kullanılan, Türkçenin asıl yardımcı fiilleriyle (ol-, et-, kıl-) kurulan birleşik fiiller dışındaki “birleşik fiil” olarak adlandırılan yapıların, bu yapı içerisinde genelleşip yaygınlaşmadan önce, özel bir deyim kalıbı içinde belki daha öncesinde de argo biçiminde olduklarını düşünüyoruz. Bu düşünceye nereden vardık? Yukarıda da belirttiğimiz gibi deyimler yeni yaşam koşullarının ve yeni olayların sonucunda doğarlar. Ancak bu yapıların toplum içinde yer etmeden önce küçük bir kesimce kullanıldığını ve zaman zaman Türkçenin anlatımını bozduğu gerekçesiyle hoş karşılanmadığını biliyoruz.

Örneğin “kesil-” fiili belki de ilk önceleri bir deyim hatta bir argo olarak “taş kesil-” yapısında yardımcı fiil olarak kullanılmış, fakat daha sonraları toplumun büyük kesimlerince de tutularak “aslan kesil-, buz kesil-, canavar kesil-vb.” hatta “kulak kesil- vb.” yapılar içinde yaygınlaşıp genelleşmiştir. Belki uzak ya da yakın bir gelecekte bunların deyim olduklarını da unutacak ve “kesil- fiilini, ol-, et-” gibi bir temel yardımcı fiil olarak değerlendireceğiz. Bunu kanıtlamak şu aşamada pek olanaklı görünmüyor. Çünkü deyimden birleşik fiile doğru ayrışmanın ve bu biçimde yaygınlaşmanın, herhangi bir birleşik fiil için ne zaman gerçekleştiğini saptamak, her bir birleşik fiil için Türkçenin bütün dönemlerinden hiç olmazsa en önemli eserlerin taranmasını ve dolayısıyla yoğun bir çalışmayı gerekli kılar.

Bu ilişkinin dışında birleşik fiillerle deyimleri birbirinden ayrı tutmak gerekir. Çünkü mecaz ögesi var ise bazı birleşik fiiller deyim olabilirler -ki bunlar artık yalnızca deyim öbekleri içinde yer almalıdır- ancak bu, her birleşik fiilin deyim olarak adlandırılmasını haklı çıkarmaz. Bugün, deyimler üzerine yapılmış en bilimsel ve en yetkin çalışmalarda bile Türkçenin ana yardımcı fiilleriyle kurulmuş ve mecazlık hiçbir yönü olmayan birçok birleşik fiil deyimler arasında sayılmıştır: “*acele et-; laf et-; pir pak ol-; sünnet et-vb.*” (Aksoy: 1989, 468; 862; 918; 955).

2.7.3. Deyim- kalıp söz: Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkçede henüz deyimleri, “*hükümet kapısı, el kapısı, bir düzine, yağ tulumu, yaka paça, beterin beteri vb.*” kalıp sözlerden ayıran ve deyimler gibi kalıp sözleri de toplayan bir çalışma yapılmamıştır. Bu konuda yalnız Yusuf Çotuksöken bir ayrıma gidiyor ve şöyle diyor: “*Kalıp sözler en az iki sözcükten oluşan, içindeki sözcükleri temel (düz) anlamlarını yitirmeden yeni bir kavramı, durumu, eylemi karşılayan söz öbekleridir.*” (Çotuksöken: 1992, 8)*. “*Kalıp sözlerin deyimlerden ayrılması anlamsal-kavramsal yöndedir. Şu örnekleri kalıp sözler arasında anabiliriz: ‘abanoz gibi (kapkara), ablalık et-, aç bırak-, adı belirsiz, koşa koşa, idam et-, aptala (vb. 'ne) çevir-, tilki gibi, acele et-, tabii afet, yakın akraba, mısır patlat-, harıl harıl, iş alanı, karanlık (vb.) bas-, meşhur ol-, ziyarete git-, aslan kesil-’.* Şunu özellikle belirtmek gerekir: *Kalıp sözlerle deyimler arasındaki sınırı belirlemek, kimi örneklerde hayli güç olmaktadır.*” (Çotuksöken: 1992, 9).

Kendisinin de belirttiği gibi kalıp söz- deyim ayrımını yapmak gerçekten çok güçtür. Gerçekten de Çotuksöken’in verdiği örneklerde de belirsizlikler söz konusudur. Çünkü onun kalıp söz olarak değerlendirdiği yukarıdaki

* Yusuf Çotuksöken, bazı deyimlerin sözcüklerinin esas anlamda kullanılabileceğini söylüyor (Çotuksöken: 1992, 11). Şu durumda onun kalıp söz- deyim ayrımında da tam bir belirginlik yok demektir.

öbeklerin her birinde, sözcüklerin bir araya gelmesinin ilk ve bazılarında da tek nedeni başka özelliklerdir: “acele et-, idam et-, meşhur ol- vb.” yapılarıdaki sözcükler “birleşik fiil” olmaları bakımından bir araya gelmiştir; “koşa koşa, harıl harıl” ikilemedir; “adı belirsiz” isnat öbeğidir; “yakın akraba” sıfat tamlamasıdır ve bu iki sözcük salt bu bakımlardan bir arada bulunmaktadır. Bir başka deyişle, yukarıdaki örneklerin tümü kalıp söz olarak değerlendirilir ve bunlara bakarak örnekler çoğaltılırsa, o zaman Türkçede “birleşik fiil”, “sıfat tamlaması”, “ad tamlaması” vb. sözcük öbeklerini tanımlamada güçlük çekeriz. Ayrıca “ziyarete git-” (ziyaret için git-) ile “ölüme git-” (ölüme doğru git-); “mısır patlat-” ile “bomba patlat-” veya “aç bırak-” ile “susuz, yalnız vb. bırak-” arasında fiillerden kaynaklanan bir anlam farkı yoktur. Bu yüzden bu yapıları bir öbek olarak düşünmemek fakat “aslan kesil-”, “karanlık, sis, ot vb. bas-”, “aptala, deliye, maymuna, serseme çevir-” yapılarını sözcüklerinden en az biri, az çok sözlük anlamının dışında kullanıldığı için “deyim” olarak değerlendirmek gerekmektedir. Çotuksöken’in verdiği örnekler arasında gerçekte kalıp söz olarak nitelendirilebilecek anlatım kalıpları, “abanoz gibi (kapkara)”, “tilki gibi (kurnaz)” ve “tabii afet” (Çünkü afet sözcüğü genellikle bu sıfatla kullanılır ve genellikle başka bir afet türünden söz edilmez.)tir.

Görüldüğü gibi kalıp sözler ile deyim ayrımını yapmak oldukça güçtür. Bu ayrım yapılırken kalıp sözlerin mecazsız ve herkesçe büyük bir sıklıkla kulanıla kulanıla artık tek kavramın karşılığı olan birliktelikler olduğu düşüncesini gözden uzak tutmamak gerekmektedir.

2.7.4. Deyim-Argo: Deyim ile sıkça karıştırılan bir başka anlatım türü “argo”dur. Bu karışıklık haklı bir nedenden kaynaklanır. Argoların temelde deyimlerden tek farkı bir sözcükten de oluşabilmeleri ve toplumun sadece belli kesimlerince bilinip kullanılmasıdır. İki ya da daha fazla sözcükten oluşan argo anlatımlar toplumun bütün kesimlerince anlaşılıp kullanılmaya başlarken deyim özelliği kazanırlar. Başka bir deyişle, özel bir dil, bir şifre dil olan argo toplumun geneli tarafından kullanılıncaya, artık şifre özelliği kalmaz ve deyimleşir. Hulki Aktunç da argo kullanımların yaygınlaşabileceğini söylüyor ve bu durumu “genel argodan ana dile sızma” olarak değerlendiriyor (Aktunç: 1990, 11) Argo çıkışlı birçok kullanımın yaygınlaşarak deyim biçimini aldığı örnekler çoktur. Örneğin “dikizle-, dikiz et-” önceleri argoyken ve bu bakımdan argo sözlüklerine alınmışken (Devellioğlu: 1971, 95), günümüzde artık yaygınlaşarak deyim gibi kullanılır olmuştur (az çok farklı bir anlamla Aksoy: 1989, 645; Kartal: 1990, 73; Çotuksöken: 1992, 87). Bu tür örnekleri artırmak olanaklıdır. Abdülbaki Gölpinarlı’nın derlemesi de, belli bir kesim arasında (mutasavvıflar arasında) bir şifre dil özelliği gösteren anlatım kalıpları-

nın, genel dile sızabildiğini kanıtlamaktadır (Gölpınarlı: 1977).

Mustafa Nihat Özön'ün, deyimleri üç bölükte topladığını daha önce söylemiştik. Bunlardan üçüncüsü olan "külhanbeyi tâbirleri", onun deyim ile argoyu ayırmadığını gösteriyor (Özön: 1945, XXVII). Ancak o dönem için böyle bir ayrımı yapmak gerçekten çok güçtür. Çünkü o dönemde bu konuların geneline bile bilimsel olarak bakmak henüz çok yeni ve bir gelenekten yoksundur.

Ferit Devellioğlu da bu konu üzerinde bir çalışma yaparak *Türk Argo Sözlüğü*'nü yayımlamıştır. Ancak Devellioğlu, çalışmasını "Argo Sözlüğü" olarak adlandırmış olmasına rağmen, örneklemelerinde argo kadar sıklıkla deyimlere de "(dey.)" açıklamasını yaparak yer vermiştir. Fakat bu küçük açıklamadan Devellioğlu'nun deyimlerle argoyu hangi bakımlardan bir arada düşündüğü ve onları hangi bakımlardan ayırdığı anlaşılammaktadır.

Ömer Asım Aksoy da bu iki anlatım kalıbını birbiriyle ilişkili olarak görmek ve "Deyim niteliğindeki argo sözcük öbeklerine "argo deyim" adını vermek yerinde olur." demektedir (Aksoy: 1989, 50). Hulki Aktunç argoyu "1- Alan argosu, 2- Genel argo" olarak ikiye ayırdıktan sonra genel argoyu "*Alan argolarındaki sözcük dağarcığının, zaman içinde oluşturduğu toplam sözcük ve deyim dağarcığı ile bu dağarcığa dayalı konuşma biçimidir.*" (Aktunç: 1990, 12) biçiminde tanımlıyor. Oysa yukarıda saydığımız nedenlerle deyim ve argo birbirinden ayrı düşünülmesi gereken iki ayrı anlatım kalıbıdır.

3. Sonuç: Kaynaklarda deyimler konusunda farklı tutumlar ve farklı bakış açıları vardır. Bu farklılıklar genellikle teoride değil, verilen örneklerde ortaya çıkmaktadır. Bazı kaynaklarda "deyim" terimi yerine "tabir" sözcüğü kullanılmıştır. Ancak bugün için "deyim" yerine "tabir kullanmak doğru görünmemektedir. Deyimler birden fazla sözcükten oluşan kalıplaşmış anlatımlardır. Bu açıdan söz dizimsel çalışmalarda bu tür birliktelikleri "deyim öbeği" terimiyle tanımlamak yerinde olacaktır. Ancak bu "öbek olma" özelliklerine rağmen, deyimler zaman zaman cümle içinde ayrışabilmektedir. Bu ayrışma "öbek olma" özelliği dikkate alındığında sıra dışı bir durumdur. Bu sıra kullanımlar için bazı kaynaklarda "deyimci" terimi yer almıştır. Ancak deyimlerin ayrışabilen sözcük öbekleri olması, söz dizimi çalışmaları için çözülmesi gereken bir sorundur. Deyimleri oluşturan sözcüklerden en az biri, sözlük anlamının dışında kullanılır. Deyimler ilk ortaya çıkışlarından sonra yeniden yaratılmalara maruz kalarak son kalıp biçimini alan anonim ürünlerdir. Deyimlerin uzunluğu kısalığı konusunda kesin bir şey söylemek güçtür. İki sözcüklük deyimler olabileceği gibi, on-on iki sözcükten oluşan deyimler de vardır. De-

yimler öz(et) anlatımlardır. Konuşmaya canlılık, kıvraklık kazandırdığı gibi, kavram arayışı içinde bulunan dil kullanıcısı için bir kısa yoldur. Deyimler atasözleri, kalıp sözler, argo sözler ve birleşik fiillerle sıklıkla karıştırılmaktadır. Mecazlilik-mecazsızlık, genel kural olma-genel kural olmama, çekime girebilme-çekime girememe, yaygın olarak bilinme-bazı kesimlerce bilinme gibi ölçütlerle deyimleri diğer kalıp anlatımlardan ayrı tutmak gerekir. Ancak bu, Türkçe için her zaman kolay olmamaktadır.

Kaynakça

- Aksoy, Ömer Asım (1989), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İstanbul: İnkılâp Kitap Evi, genişletilmiş beşinci baskı.
- Aktunç, Hulki (1990), *Büyük Argo Sözlüğü*, İstanbul: Afa yayınları: 133, Afa- Sözlük: 1.
- Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler 1-2 (1996), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 331, İkinci Baskı.
- Bolulu, Osman (1998), "Deyimler- Deyimlemeyenler", *Türk Dili Dergisi*, S. 64, s.16-18.
- Çotuksöken, Yusuf (1992), *Deyimlerimiz*, İstanbul: Özgül Yayınları Eğitim ve Öğretimde Kaynak Kitaplar Dizisi: 2, ikinci baskı.
- Devellioğlu, Ferit (1971), *Türk Argosu*, Ankara.
- Eyüboğlu, E. Kemal (1973- 1975), *Şırde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler 1-2*, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1977), *Tasavvufian Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitap Evleri.
- Kartal, Numan (1990), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul. Birsen Yayın Evi, geliştirilmiş gözden geçirilmiş açıklamalı üçüncü baskı.
- Özön, Mustafa Nihat (1945), *Türkçe Tâbirler Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitap Evi.
- TAD:1971; *Türk Atasözleri ve Deyimleri 1-2* (1971), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları. Devlet Kitapları 1000 Temel Eser: 47.
- TS:1998: *Türkçe Sözlük 1-2* (1998), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 549. Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları Türkçe Sözlükler Dizisi: 1, dokuzuncu baskı.
- Yanar, Ahmet (1997), *Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz*, Erdemli.
- Yurtbaşı, Metin (1996), *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Özdemir Yayıncılık.

ARMAĞANLI ABONE KAMPANYASI

Türk Dili dergisinin 2002 yılı aboneliği için düzenlenen armağanlı abone kampanyası sürüyor. Dergimizin bu sayısında da armağanlı abonelik için başvuru formunu bulacaksınız. Son başvuru tarihi 21 Aralık 2001'dir.

Ocak sayısından başlayarak dergiler abonelerimizce gönderilecektir. Armağan olarak seçilen kitaplar ise abonelik işleminin tamamlanmasının ardından adreslere kargo ile gönderilecektir. Her zaman olduğu gibi, dergilerin gönderme ücreti Kurumumuza, kitapların gönderme ücreti ise alıcıya aittir.